

10. Губрик А. Виникнення Запорозької Січі (хронологічний та територіальний аспекти проблеми) / А. Губрик // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 3–17.

11. Дашкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема / Я. Дашкевич // Укр. археогр. щорічн. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 40–47.

12. Демин О. Походы казаков в Северное Причерноморье и турецко-польский конфликт 1589–1590 гг. / Демин О. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв. – Ростов-н / Д, 1989. – С. 129–135.

13. Ищенко С. Война и военное дело у крымских татар XVI–XVIII вв. (по запискам иностранных путешественников и дипломатов) / С. Ищенко // velizariy.kiev.ua/avallon/steppe/tatar/lit/ichenko.html.

14. Леп'явко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп'явко // www.cossackdom.com/book/bookkordon.html

15. Леп'явко С. Козацькі походи на татар у 1570–1580-х роках / С. Леп'явко // www.cossackdom.com/articles/1/lepivko_pohodu.htm

16. Пенской В. Военный потенциал Крымского ханства в конце XV – начале XVII в. / В. Пенской // Восток (Orient). – 2010. – № 2. – С. 56–66.

17. Сас П. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617–1618 pp.) / П. Сас. – Біла Церква, 2010.

18. Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI – XVII вв. / В. Хензель // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – М., 1979. – С. 147–158.

19. Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. / Б. Черкас // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 53–67.

20. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К., 2006.

Надійшла до редколегії 11.10.2011

УДК 94 (477) «15 / 16»

В. І. Суховий

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СТАТУС ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКОМУ ШЛЯХЕТСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.: ПРОБЛЕМА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

Розглянуто статус жінки-шляхтянки в соціумі та родині на українських теренах у другій половині XVI – на початку XVII ст. в ракурсі проблематики інтерпретації джерел.

Ключові слова: жінка, соціум, родина, інтерпретація, українська шляхта.

© В. І. Суховий, 2011

Рассмотрен статус женщины-шляхтянки в обществе и семье на украинских землях во второй половине XVI – начале XVII в. в контексте проблематики интерпретации источников.

Ключевые слова: женщина, общество, семья, интерпретация, украинская шляхта.

This article considers the status of a noble woman who lived on Ukrainian lands in the society and family in the second half of the XVI and beginning of the XVII centuries from the point of view of sources interpretation.

Key words: woman, society, family, interpretation, Ukrainian nobility.

Соціальна історія, історія повсякденності не були пріоритетним напрямком розвитку в українській історіографії протягом майже сторіччя. Проте останніми роками ці теми набувають все більшого інтересу в колі вітчизняних істориків. Активно цікавляться подібними темами й польські дослідники. Однак кількість українських видань з цих питань все одно не перевищує десятка позицій. Тому в публікаціях на подібні теми викликають прискіпливу увагу особливо дискусійні моменти. Поширені погляди щодо статусу жінки в шляхетській родині та суспільстві викладені такими дослідниками, як О. Левицький [5], М. Богуцька [14], Н. Старченко [9; 10], Б. Попьолек [15] та ін. Полягають вони в тому, що жінки користувалися досить великими правами та свободою. У той же час починають з'являтися дослідження, в котрих таке бачення підлягає сумніву. Наприклад, І. Ворончук [3] вважає, що жінки мали досить широкі права лише на папері, тобто на рівні законодавчих норм. Життя ж демонструвало іншу картину: домінування чоловіка над жінкою.

Оскільки нам не дано пізнати минуле «таким, як воно було», ми мусимо звертатися до джерел. По суті, дослідники, які репрезентують різні позиції, користуються приблизно однаковим комплексом джерел, вишукуючи інформацію, що підтверджувала б їх бачення. Джерела подають різні дані – або, вірогідніше, історики видобувають із джерел різну інформацію. Оскільки джерело саме говорити не може, потрібен дослідник, щоб його проінтерпретувати. Отже, можемо говорити про гру інтерпретацій.

Звідси виникає проблема трохи іншого характеру. Досліджуючи питання про становище жінки, залучаємо різноманітні джерела, проте в основному користуємось актовим матеріалом. Та подана інформація – наскільки вона є характерною для всього шляхетського загалу? А чи ті випадки, що ми черпаємо з джерел, чи не були вони нетиповими? О. Левицький відзначав загальний потяг до «сутяжничества» в тогочасному шляхетському загалі, проте нам невідомо, що саме потрапляло до судових книг: чи справи з будь-якого приводу, чи найбільш нетипові випадки?

Так, І. Ворончук на підтвердження своєї думки про залежний статус жінки наводить приклади насильства чоловіків над жінками. У джерелах ми також натрапляли на подібні випадки. Наприклад, історія з дружиною князя Іллі Острозького Беатою Костелецькою. Амбітна й вихована, народжена при королівському дворі, вона користувалася протекцією не лише короля, а й королеви Бони. У другому шлюбі чоловіком Беати був серадзький воєвода Альбрехт Ласький, молодший за неї на 21 рік і до того ж одружений (цей факт він приховав від Беати). Одразу після того як Беата за дарчим записом передала А. Лаському права на всі свої маєтки й значні грошові суми та рухомість, він ув'язнив Б. Костелецьку в Кежмарському замку. Вона пробула в ув'язненні цілих 11 років, надсилаючи листи до короля, але ніхто їй не допоміг. Влада чоловіка над дружиною була настільки великою, що сам король не міг втрутитися у сімейні справи. Тож, врешті, вона й померла в ув'язненні [3, с. 192, 193].

Або випадок, де Ян Монтовт сам зізнався: попри те, що його дружина Олена Мацьківна «... ку мене так ся заховало яко на поцтвиую паную з народу зацного пристоить, не беручи то перед себе, ижемь я противко неи так се не заховал, яко на стань еи пристоит, алемь еи колько разовь безвинне с пьянства своегочолом мало не приправиль, што она такь и все безвинне битья мне яко цнотливая, верная а поволная малжонка отпустила» [3, с. 189, 190].

Приклад домінування чоловіка в родині – доля Ганни Монтовтівни – дочки волинського зем'янина Яна Монтовта, яка пробула в ув'язненні у свого четвертого чоловіка 14 років, а до того ще й була ним покалічена [3, с. 191]. Або ж 23 березня 1560 р. волинський шляхтич Михайло Привередовський подав до луцького гродського суду заяву про забиття до смерті своєї сестри Настасі її чоловіком Семеном Сло Букоємським [3, с. 190].

У цьому ж контексті розглянемо, наприклад, скаргу волинського зем'янина Михайла Богуфаловича Лабунського на свою дружину Марію Гулевичівну, що вона втекла, «побравши вси речи свои», за його відсутності до свого дядька Михайла Мишки Варковського. Марія пояснювала це тим, що її чоловік «... таковые окрutenства и мордерства над нею чинил, чого дей каждому почтвиому не толко над малжонкою своею, але и над подлейшою служебничкою того чинит не пристойно: иж дей каждого дня окрутне сам ее бивал и кгермкови [слузі] своему бити ее казал, так же дей обадва завжды ее бивали» і її «за одну неволницу в себе ховал» [2, с. 46, 47].

Або, наприклад, справа про скаргу дружини волинського шляхтича Прокопа Волчка Жасковського Марини Мелешкової та її матері Настасі Мелешкової на свого чоловіка та зятя від 1567 року. Так, у січні того ж року він, вивозячи дружину від матері, «... от скрын

и от всее маетности... ключи поотбирал, и мене за жону себе не мел, и частокрот мя збивал и окрутне мордовывал, которое нелюбости вое и знак оказовал, же девку тую, которую от пани матки моее есми мела, именем Татьяну, еще в дорозе едучи, в местечку князя Кошерского, в Камени, збгвалтовал» [2, с. 134, 135]. А потім, привізши Марину до свого маєтку Жаскович на Волині, весь посаг і всі речі дружини собі побравши, Прокіп посадив її разом із служанкою «у светлочку малую до везеня», яка ніколи не топилася, де Марина «великого зимна, недзы и голоду... уживала», терплячи від нього постійні побої та наругу, «... иж завжды упившися, пришедши до мене, до тое светлочки и разволокши нагую, сам мя пугами, тетивами бивал и хлопятом перед собою бити росказовал» [2, с. 135, 136]. І врешті, водив уночі її до в'язу господарського Володимирського «... абых я его от малженства волным учинила» [2, с. 137]. То ж бачимо, наскільки жорстоким був чоловік до новоявленої нареченої, скоріш за все з причини нелюбові до неї.

Проте наскільки характерними є подібні ситуації для тогочасного соціуму? Чи не потрапили вони до судових книг саме через свою нетиповість? Навряд чи кожний шляхтич тримав свою дружину в заточенні й наказував бити щодня.

О. Левицький зазначав, що, не зважаючи на те, що люди XVI – XVII ст. взагалі не відрізнялись умінням стримувати свої пристрасті й «порочныя склонности» й судові акти того часу переповнені справами про найрізноманітніші злочини серед шляхетського суспільства, тим не менш акти, які свідчать «о дурных отношениях» поміж подружжям, про випадки порушення ними свого обов'язку, а тим більше про явні сварки між ними, тиранство, насилля й вбивство, трапляються далеко не часто [5, с. 63, 64]. Але тут може виникнути інше питання: а може, насильство було в родині звичною справою і саме тому до судових книг потрапляли тільки випадки найбільш жорстокі або викликані іншими причинами, наприклад матеріальними суперечками родин?

На підтвердження думки про відносно вагомий і незалежний статус жінки можуть слугувати свідчення, де жінки виступають на чолі збройного загону. Як, наприклад, дружина князя Романа Ружинського Софія з Карябчева з Криштофом Кевличем та Анною Комаровською на чолі шеститисячного загону, «зъ великою гарматою, зъ делами, зъ гаковницами, зъ ручницами, зъ мушкетами, сагайдаками, съ копеями, рогатинами а зъ иншими бронями, войне належачими» наїхали у 1608 р. на маєтність Анни Ходкевичівни, дружини князя Яхима Корецького, містечко Черемошну, розграбувавши його, а потім спалили [1, с. 349–352]. Безпосередньо військом командував Криштоф Кевлич, проте загальне керівництво здійснювали вони втрьох, і можна припустити, що найголовнішою була Софія Ружинська.

Цей випадок також можна трактувати як крайній і зовсім не типовий для тогочасного жіноцтва, він потрапив до джерел саме через свою незвичайність, проте в тексті не зустрічаємо нарікань на нетиповість такої поведінки для жінки. Хоча, звичайно, подібні акти складались писарями відповідно до певних норм і штампів, серед яких могли загубитися реальні персонажі з їх емоціями та відчуттями. Але все одно дивно: дві жінки серед очільників загону. До того ж причиною скарги був наїзд на маєток.

Чимало трапляється згадок про наїзди на шляхетські маєтки з намови жінок. Так, наприклад, справа, розпочата волинським зем'янином Михайлом Витонизьким, який звинувачував слуг і підданих княгині Юр'євої Збараської в наїзді на його ґрунт і пограбуванні запасів вівса [8, с. 169]. Тут, як бачимо, вже слуги діють саме за наказами княжни. Або ж справа про участь у наїзді на маєток сусіда Григорія Сангушка його дружини як керівника збройного загону. А декларована в суді князем Григорієм Сангушком несумісність статусу «білоголової» з участю у збройних сутичках, як зазначає Н. Старченко (що, загалом, відповідало певним ідеальним уявленням суспільства про місце жінки), була, між тим, спробою увільнити свою дружину від судової відповідальності: «квалтовне наездат не могла, будучи белою головою, кгда ж то белым головам не принадлежит, так иж о квалтовныи наездъ справоватисе не повинна» [9, с. 140, 141]. Чи, наприклад, 1578 р. хтось намагався пограбувати будинок князя Андрея Курбського, і у цьому злочині запідозрили слуг дружини князя. А. Курбський і його дружина на той час вже жили окремо, чекаючи ухвали про розлучення [4, с. 182]. Тож бачимо, що як було запідозрено, княгиня намовила своїх слуг на те, щоб вони пограбували будинок її чоловіка. Навіть якщо ця спроба пограбування була здійснена і не княгиною, а кимось іншим, то взагалі сам факт припущення того, що це пограбування могло статися з її волі, дає підстави говорити про статус жінки, який видається зовсім не підневільним.

Не менш цікавими є справи, де жінка виступає як опікун дітей і керує їх подальшим майбутнім. Як приклад можна навести документ про одруження князя Якова Четвертенького у 1570 р. «... з воли Божое и порады их милости приятелей моих ласкываыхъ и дозволенемь кнегини матки моее» [2, с. 213]. Чи, скажімо, Ян Якубович Монтовт Коблинський одружився «...ис sprawy Божеи а съ презрєня Духа Светого, с порады и дозволеня ей милости пани матки моее и иныхъ крєвнєхъ а повиноватєхъ своихъ» [3, с. 168].

Виникає тоді питання: а які ситуації вважати типовими, якщо маємо справу переважно з казусами? Михалон Литвин у праці «О нравах татар, литовцев и москвитян» пише про розкутість тогочасних «литовських» жінок, про їх розгнузданість, про надто широкі права

на відміну від татарок та московитянок [6, 12]. Автор відзначає, що жінки у Великому князівстві Литовському «... господствуют над многими мужчинами, владея селами, городами и волостями, одни на праве временного пользования, другие потомственно. Объятые страстью господствовать, они живут разнузданно под видом девства или вдовства...» [6, с. 41]. Щоправда, стосовно роботи М. Литвина, на наш погляд, треба зробити декілька зауважень: автор прагне протиставити «благочестивим» звичаям татар та московитів, які живуть за біблійними принципами, «погрязших» у гріху литовців та русинів, які живуть, не дотримуючись біблійних заповідей і взірців, тому твір автора треба сприймати відповідно. Проте знаходимо підтвердження оцінкам Михалона Литвина в актовому матеріалі й у роботах деяких дослідників. Про що це може свідчити? Певно, про гру інтерпретацій.

Михалон Литвин висуває подібні оцінки, керуючись заданою ідеєю, так само як і дослідники приходять до подібних висновків перш за все із власних установок чи вподобань. Нам можуть заперечити, що, мовляв, як можна порівнювати праці сучасних істориків з роботою Михалона Литвина? Історики ж, мовляв, користуються науковою методикою і роблять свої висновки на підставі аналізу джерел. Але ж чому серед масиву джерел, в яких трапляються протилежні свідчення, автор приходять до думки, що саме такі випадки є типовою нормальною ситуацією, а інші – лише винятком? Як нам здається, джерел з протилежною інформацією, як в нашому випадку, у зв'язку зі свободою чи обмеженням прав жінки, можна при бажанні знайти порівну. Але ж дослідники схиляються до якоїсь однієї точки зору, і це виходить саме через внутрішні вподобання або ж інтуїцію, це можна назвати як завгодно. І це не означає, що історики не користуються науковою методикою.

Виникає ще одне питання: а чи кількість джерел, які ми інтерпретуємо належним чином, і в яких трапляються схожі ситуації, і які підтверджують нашу думку, може свідчити про переважання певного факту? Думається, що ні, – як мінімум, не завжди. Оскільки ми не знаємо, скільки не дійшло до нас джерел, в яких потенційно може зберігатися інша інформація. Нам можуть закинути: виходимо, мовляв, з того, що є. Проте відзначимо, що такий підхід не продуктивний і є лише прагненням уникнути зайвих міркувань над проблемою.

Чи можемо ми судити на підставі тих документів, що збереглись, про адекватно відображену картину минулого? Ми можемо лише задавати питання і висувати гіпотези, від початку розуміючи, що остаточна відповідь нам не доступна і не буде доступною. Але правильна постановка питання краще допомагає зрозуміти можливі відповіді.

Відповідно до законодавства жінки користувались досить значними правами. За Литовськими Статутами, жінок ніхто не мав пра-

ва віддавати заміж без їх волі. І здається, що жінки мали право вільного волевиявлення при взятті шлюбу [11–13]. Проте іншими артикулами це право частково нівелювалося. Так, якщо дівчина без батьківської волі брала шлюб, то вона позбавлялася права на посага батьківські й материнські маєтки [11–13]. Але практика взяття шлюбу з батьківської волі була також характерною і для хлопців. Ми не погоджуємось із думкою І. Ворончук, що право жінки на волевиявлення у виборі шлюбного партнера абсолютно виключалось. Адже відповідно до норми Статуту жінка втрачала право на спадок лише у випадку взяття шлюбу проти батьківської волі, проте в цьому артикулі не сказано, що жінку можна заставити взяти шлюб. Як нам здається, ці норми законодавства розраховані на пошук компромісу між бажанням батьків і бажанням дівчини. До того ж, за Литовськими Статутами, жінка не відповідала за чоловічу провину, на відміну від Московії. І навіть при конфіскації маєтків за державну зраду у Великому князівстві Литовському й Речі Посполитій, коли й малолітні діти зрадників позбавлялися батьківського статку, їх дружини, які не брали участь у злочині чоловіків, зберігали за собою маєтки, які належали особисто їм, як рівно й віно [11–13]. Таким чином, якщо ці норми і не використовувались на практиці, сама їх наявність може свідчити про достатньо вагоме положення жінки. Чомусь в Московії подібних норм законодавства взагалі не існувало.

Отже, висновки, які ми зробимо щодо статусу жінки у шляхетському суспільстві другої половини XVI – початку XVII ст., будуть також викликані внутрішньою інтуїцією. Хоч і зроблені вони на підставі аналізу джерел та історіографічної спадщини. А те, що вони можуть бути спірними, не позбавляє нас права їх висловлювати, оскільки однозначні висновки «раз і назавжди» – це вже приклад минулих етапів у розвитку історичного знання. Отже, на нашу думку, жінка-шляхтянка на українських теренах у другій половині XVI – початку XVII ст. користувалася досить широкими як формальними (відповідно до законодавства), так і реальними правами, керуючи маєтками чоловіка за його відсутності, могла сама вирішувати майнові питання або ж, виступаючи опікуном дітей, вирішувала їх долю, зберігала майнові права й особисту власність у подружжі тощо. В руках жінок, за певних обставин, як, наприклад, під час вдівства, могли скупчуватися величезні маєтки.

Бібліографічні посилання

1. Архив Юго-Западной России. Ч. 8, т. 3. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-западной Руси в XVI – XVII вв. – К., 1909.
2. Архив Юго-Западной России. Ч. 6, т. 1. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVI – XVIII вв. (1498–1475). – К., 1876.

3. Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI – XVII ст. / І. Ворончук // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 161–202.
4. Діса К. Історія з відьмами / К. Діса. – К., 2008.
5. Левицький О. Черты семейного быта в Юго-западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. Ч. 8, т. III. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-западной Руси в XVI – XVII вв. / О. Левицький. – К., 1909.
6. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1 (XVI ст.). – К., 1890.
7. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян / Литвин Михалон. – М., 1994.
8. Старченко Н. Дещо про спокусу джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст.) // Укр. іст. журн. – 2009. – № 6. – С. 165–182.
9. Старченко Н. Між чоловічим дискурсом і соціальними практиками: місце жінки в шляхетському соціумі (Волинь кінця XVI ст.) // Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія. – Ч. 1. – Одеса; К.; Л., 1999. – С. 137–142.
10. Старченко Н. П. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – К., 2000. – № 6. – С. 58–74; 2001. – № 1–4. – С. 20–42.
11. Статут Великого княжества Литовского 1588 года [електрон. ресурс] / подгот. О. Лицкевич. – Минск, 2002–2003. – Режим доступа: <http://starbel.parod.ru/statut1588.htm>.
12. Статут Великого князівства Литовського 1529 року // Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. – Одеса, 2002. – Т. I.
13. Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. – Мінск, 2003. – С. 35–263. За виданням 1855 р.
14. Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce / M. Bogucka. – Warszawa, 1998.
15. Popiołek B. Kobiety świat w czasach Augusta II / B. Popiołek. – Kraków, 2003.

Надійшла до редколегії 21.10.2011

УДК 94 (477) «17 / 18»

С. М. Каюк, А. С. Посуцько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ЗАПОРОЗЬКЕ КОЗАЦТВО І ГАЙДУКИ
ЯК ВІЙСЬКОВІ ПРИКОРДОННІ СПІЛЬНОТИ ФРОНТИРУ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.**

Проаналізовано реформи російського та сербського урядів щодо перетворення та ліквідації прикордонних військових спільнот напри-